

ВІДДІЛ У СПРАВАХ РЕЛІГІЙ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ТА РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ
АСОЦІАЦІЇ РЕЛІГІЄЗНАВЦІВ

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА:
УРОКИ МИНУЛОГО
І ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ

Матеріали
міжнародної науково-практичної конференції

27 листопада 2003 р.,
Ужгород, Україна

Ужгород,
2003

ББК 66.5+86

Р - 32

УДК 323.1(477)+21

У матеріалах конференції автори намагаються проаналізувати уроки державно-церковних відносин часів соціалізму та демократичне перетворення в сучасних умовах, які спрямовані на подолання рецидивів колишньої політики.

Оргкомітет конференції:

- Рогач І.М. — заступник голови Закарпатської обласної державної адміністрації, к.м.н., співголова оргкомітету
- Сливка В.Ю. — ректор Ужгородського національного університету, доктор ф.-м.н., професор, співголова оргкомітету
- Палінчак М.М. — доцент юридичного факультету, директор Інституту державного управління та регіонального розвитку УжНУ, голова обласної організації Української асоціації релігієзнавців, заступник голови оргкомітету
- Бисага Ю.М. — професор, зав.кафедрою конституційного права та порівняльного правознавства УжНУ, заступник голови оргкомітету
- Йовжій С.С. — начальник відділу у справах релігій Закарпатської обласної державної адміністрації, заступник голови
- Мандзюк В.Ю. — заступник начальника відділу у справах релігій Закарпатської обласної державної адміністрації, член оргкомітету
- Фенич В.І. — доцент кафедри історії України Ужгородського національного університету, член оргкомітету

Відповідальний за випуск:

- Палінчак М.М. — доцент юридичного факультету, директор Інституту державного управління та регіонального розвитку УжНУ

ISBN 966-95984-1-9

© М.Палінчак, укладання, 2003.

© Поліграфцентр "Ліра", 2003.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Офіцинський Р. А.,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України УЖНУ

"Цивілізоване розлучення" у Чехословаччині, криваве протистояння в Югославії, палестино-ізраїльський, чечено-російський, абхазо-грузинський та інші внутрідержавні конфлікти в "гарячих точках" земної кулі — колоритне міжнародне тло проблеми оптимізації загальнонаціональних і регіональних інтересів України наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. Мова про цей цивілізаційний феномен обов'язково мусить включати багатоплановість, де в синхронізованому вимірі допустимі різні сценарії, версії, трактовки. Одначе, на відміну від біжучої публіцистики, з'ясування такого визначального чинника перебігу сучасних історичних процесів як ментальність не виправдано залишається в затінку прикладних наукових інтересів. При висвітленні політичного аспекту даної проблеми необхідно більше уваги приділити зарубіжному спектру зібраних "польових матеріалів", якщо скористатись етнографічною термінологією.

Аналізуючи динаміку взаємовідносин між центром і регіонами протягом десятиліття української незалежності, фахівець із державного управління Людмила Приходченко виділила три етапи становлення політичного лідерства, пов'язаного зі специфікою регіонального розвитку [1]. 1991—1994 рр. — етап етнічного регіоналізму, коли прихильники розширення повноважень регіонів мали переваги. Головна риса — наявність сильних автономістичних тенденцій, центром яких стають переважно регіони російськомовні чи компактного проживання етнічних меншин. У 1994—1996 рр. проходить посилення вертикалі виконавчої влади: центр зміцнює свої регіональні позиції. Етап характеризується початком розробки регіональних програм і відстороненням регіонального політичного лідерства від загальнодержавних рішень. Із 1996 р. починається заснування громадських організацій, об'єднань регіональних політичних лідерів, що сприяє їхній самоідентифікації, посиленню ролі в розробці та здійсненні державної політики.

Як і кожна держава, Україна "порізана" регіональними лініями, котрі відразу стали предметом пристрасного моніторинга щодо дотримання прав лю-

дини. Упродовж 1990-х рр. було засновано понад 270 національно-культурних товариств, спілок, асоціацій, центрів, рад та інших об'єднань, 23 з яких набули всеукраїнського статусу. Долаючи матеріально-фінансові труднощі, у різних регіонах з'явилося близько ста періодичних видань — газет, журналів, бюлетенів, інформаційних вісників [2]. Велике значення міжетнічних стосунків не випадкове, адже в державі (за даними перепису 1989 р.) понад 14 млн. (27,3 %) громадян належать до національних меншин.

Поряд з етнічною і національною самоідентифікацією регіональна приналежність виступає як відносно самодостатня цінність. Отож доречно ближче глянути на ці особливості, які видаються ласим шматком інтелектуального харчу західної аудиторії. Приміром, працю Володимира Кулика випустив Інститут досліджень миру і політики безпеки при Університеті в Гамбурзі [3]. Її присвячено діяльності Верховного комісара ОБСЄ Макса ван дер Стула, який у 1993—2001 рр. доклав багато зусиль для запобігання міжетнічних конфліктів у посткомуністичних країнах. Серед найбільших конфліктогенних аспектів у незалежній Україні, з якими мав справу ван дер Стул, чільне місце належало статусу Крима, інтеграції кримських татар і лінгвістичним правам росіян.

Зазвичай культурно-історичні стереотипи, ставлення до національних традицій, цінностей та державотворчих процесів мають свої регіональні особливості. В Україні вони зумовлені неоднорідним складом населення, його концентрацією у виробничо-промислових і аграрних комплексах, зорієнтованістю на Схід чи Захід, діалектними відмінностями тощо. Філософ Петро Кравченко базовою одиницею даної структури визначив територію, на якій формується єдиний стереотип громадської думки і розвинені зв'язки населення на основі історичної, етнічної, культурної та демографічної спільності [4]. Учений виокремив дев'ять таких регіонів: Північно-Західний (Волинська, Рівненська обл.), Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська обл.), Столичний (Київська, Чернігівська, Житомирська обл.), Центральний (Черкаська, Кіровоградська обл.), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька обл.), Донецький (Донецька, Луганська обл.), Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська обл.), Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська обл.), Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська обл., Автономна Республіка Крим).

Зрозуміло, можна тут посперечатися щодо деяких регіональних меж, але не спростувати запропоноване моделювання в історико-політичній цілості. Воно органічно прижилася в поточній не тільки вітчизняній, але й зарубіжній науковій та публіцистичній продукції. Тут бачимо строкатий ужинок, що реалістично відобразив навіть малопомітні нюанси української ментальності та соціально-побутові деталі на регіональному рівні. Без цього зрізу повноцінне

конструювання історичного буття України перехідного часу принаймні нам уявляється просто немислимим. Ясна річ, домінують матеріали про столицю, що за статусом наділена незрівняним потенціалом зовнішньополітичних контактів і стосунків з іноземцями.

Київ із численними церквами і монастирями безспірно вважається західноєвропейськими оглядачами центром східнослов'янського православ'я. Журналісту Томасові Шнайдеру з Frankfurter Rundschau (8 квітня 2001 р.) не пощастило на зустріч з українською мафією. У столиці його зустрів Президент Л. Кучма з великого телеекрана, що прикрашав на той час Майдан Незалежності. Німця приємно здивувала можливість купити пиво навіть уночі, що для істинного західного цінителя напою конче важливо. Найбільше сподобалося приміщення Бесарабського ринку, але розгулятися тут не вдалося: ціни виявилися такими ж, як у рідній Німеччині. Цього зголодніла журналістська душа явно не очікувала. Київ у порі благоденства застав і Патрік Мерсер із The Daily Telegraph (17 січня 2002 р.), у чому також переконала недовга прогулянка Бесарабкою — одним із кращих продовольчих ринків, коли-небудь бачених англійцем. Тут — рай для гурманів, де за чудову ікру дають стільки, скільки в Лондоні беруть за нутрощі вудженого вутра. Кияни повеселішали, в їхній ході з'явився полегша, а місто просунулося далеко вперед.

Західний (галицький) регіон, який адміністративно поділений на Львівську, Івано-Франківську і Тернопільську області, завжди виділявся з групи інших західноукраїнських територій — Буковини, Волині, Закарпаття, будучи оплотом національно-демократичних сил, виразником самостійницьких прагнень. Крім того, тут відчутну ідеологічну і фінансову допомогу надавала західна політична еміграція. Звідси ідеї національного визволення поширювалися як на сусідні області, так і на центральні, східні та південні регіони України, прийшли до висновку історик Степан Кобута і політолог Василь Бусленко [5;6]. Перемога національно-демократичного блоку в Галичині на виборах 1990 р. дозволила сформувати якісно новий склад місцевих рад, що зумовило появу в Українській Радянській Соціалістичній Республіці феномену "антикомуністичної радянської влади". Шляхом проведення департизації державних і господарських установ, деідеологізації освітніх закладів було усунуто Комуністичну партію України від політичної влади. Діяльність цих рад спрямовувалися на національно-державне будівництво і забезпечення культурного прогресу.

Вагомий вплив на процеси інституалізації громадсько-політичних структур західного регіону справляла церква, особливо — греко-католицька. Вона посіла в регіоні важливе місце у зміцненні авторитету державної влади, перетворюючись на один із могутніх компонентів політичної системи. В основу поєднання політики і релігії лягло національне відродження. Проте, відігравши

роль каталізатора консолідації українського народу в період здобуття самостійності, галичани в умовах незалежності втратили самобутнє обличчя, були позбавлені можливості визначати характер дій центральної влади. І вже тут, до прикладу, президентські вибори в Україні 1999 р. засвідчили графаретну "підтримку курсу діючого Президента на прискорення соціально-економічних і політичних реформ".

Для зацікавленої аудиторії Заходу колоритна історія Львова нагадує монумент етнічних чисток і руйнівної сили міждержавних протистоянь, де унаочнено те, як "уряд і народ живуть немов на різних планетах". У всякому разі так висловились німець Томас Урбан із *Süddeutsche Zeitung* (27 червня 2001 р.) і англієць Патрік Кокберн із *The Independent* (8 липня 2001 р.). Показово, що центральний львівський проспект Свободи раніше називався проспектом Леніна, а за нацистської окупації — проспектом Гітлера. Втім, за Маркусем Ройтером із *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (17 жовтня 2001 р.), прекрасне і багате талановитими людьми місто призабуте Європою. Колишня столиця колишньої габсбурзької Східної Галичини всього за 300 км від Кракова, тоді як від Дніпропетровська — за 1000 км, а це ще не східний кордон України. Львів відчутно орієнтований прозахідно. Львів'яни прагнуть жити в наскрізь європейському місті — загальновизнаному культурному центрі. Однак, образно висловлюючись, нині це невідшліфований брильянт у стилі "модерн".

У сучасному Львові варшавський кореспондент британського часопису *The Financial Times* (3 березня 2003 р.) побачив паростки надії. Старі сецесійні будинки чепуряться, бо зароблені гроші на будівельних майданчиках Німеччини чи на нафтових родовищах Сибіру повертаються до рідного міста. Однак на відміну від чепурних столиць Балтійських країн, куди можна досить швидко і дешево дістатися майже з будь-якого великого західноєвропейського міста, щоб потрапити до Львова потрібна неабияка наполегливість. Прямих рейсів майже немає, а термінова віза, яка робиться менше десяти днів, коштує 100 дол. США. Тому більшість іноземців у Львові — безвізові туристи із сусідньої Польщі, яким і доїхати легше. Для поляків це ностальгійна подорож у міжвоєнні часи. Самі ж львів'яни воліють згадувати цесаря, коли місто набуло свого центральноєвропейського шарму, стало заможним багатокультурним торговельним центром. Майже стоп'ятдесятилітнє правління Габсбургської монархії залишило свій слід у бароковій архітектурі міста і добрих смаках, зокрема щодо кави.

Однак серед українців найкращими поціновувачами кави є, звісно, закапатці. Чимало мешканців Ужгорода, найзахіднішого куточка України, здебільшого живе не за київським (столичним), а за центральноєвропейським часом, між якими віддає в одну годину. Як зафіксував англійський *The*

Economist 30 вересня 1999 р., вони гордяться тим, що належать до Центральної, а не Східної Європи. Оскільки Ужгород за двадцять хвилин їзди від угорського кордону і за десять хвилин до Словаччини, а Києва добирається 19 годин поїздом, то з усіх українських міст він ближчий Заходу в прямому та переносному значеннях.

Український Південь привернув не менш прискіпливі погляди. В Одесі іноземцеві, наприклад, можна зупинитися заради сміху, грошей та розмов із таксистами, як це зробив Айан Фішер задля провідної американської газети в Європі *The International Herald Tribune* (27 грудня 2001 р.), що виходить у Парижі. Для нього Одеса — колиска єврейського гумору Нью-Йорка, до сих пір просякнута духом колишньої радянської імперії. Трохи далі, на південному узбережжі Криму розташоване невелике місто із середземноморським кліматом — курорт Ялта. Зелені пагорби і тропічні пальми на морському березі нагадують ландшафтні пейзажі Тоскани і Рів'єри — справжній рай на землі. І, власне, автори документального фільму про Ялту тележурналісти Карл Прослайнер і Барбара Ладінзер, згідно авторитетної рецензії (фільм транслював 2 травня 2001 р. супутниковий канал 3 Sat), відтворили унікальний історичний момент, коли Радянський Союз уже остаточно канув у Лету, а новий час іще не настав [7].

Близько двох тисяч дітей, хворих на аутизм, пройшли через центр дельфінотерапії, розташованого на колись таємному об'єкті Військово-морських сил СРСР у бухті Козача в Севастополі. Раніше експерти навчали тут десятки дельфінів прийомам боротьби з ворожими кораблями: встановлювати вибухові пристрої, виявляти підводні міни. Високочастотні звукові хвилі та унікальні сонарні здібності дельфінів нині мають виключно лікувальний ефект, яким досягається поступове покращання слуху в 70 % обстежених дітей. Деякі дельфіни набули знання під час військового вишколу використовують, щоби малювати акварелі. Їх продають іноді за сотні доларів.

Оскільки дельфінотерапія виявилася прибутковою, унікальний об'єкт було врятовано. Конверсії не вдалося зруйнувати оригінальну наукову програму. Американська телекомпанія NBC зняла спеціальний фільм про те, як нещодавня зброя ("червоні дельфіни") перетворилася у засіб лікування [8], а Марк Франкеті 22 жовтня 2000 р. подав репортаж у популярному британському тижневику *The Sunday Times* [9]. Інший науковий проект — участь трьох морських біологів із Севастополя у міжнародних студіях над планктоном — отримав резонанс завдяки переслідуванню вчених з боку "the Ukrainian KGB" (севастопольського відділу Служби безпеки України). За розлогим повідомленням *The Guardian* 12 грудня 1999 р., мова йшла про біоломінісценцію, викликану блискістю ядерних підводних човнів [10].

Якщо Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків здатні привертати зарубіжні погляди високими технологіями та індустріальним потенціалом, у т. ч. військово-промислового комплексу, то Донецьк — вугільними проблемами, переломленими через призму чергового значного вибуху в якій-небудь шахті. Але не тільки. Британці, зокрема, не змогли пройти мимо історичної постаті інженера Джона Х'юджа (John Hughes) з Уелса — батька-засновника Юзівки (офіційна назва Донецька до 1924 р.) [11]. І подібних прикладів, де перетинаються в Україні історичні лінії багатьох європейських народів, можна привести чимало. Вони теж знайшли відображення на ментальному рівні того чи іншого українського регіону.

На переконання західних аналітиків, трагедія України в тому, що давній культурний кордон проходить її територією [12]. Достатньо чітка локалізація по вісі Схід—Захід, що для Тетяни Кучеренко з кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Каразіна цілком відповідає припущенню відомого американського політолога Самуеля Хантінгтона про лінію розламу між цивілізаціями, зримо проходить по теренах сучасної України [13]. Отож у Львові, який раніше належав Австрії та Польщі і де переважають підпорядковані Ватикану греко-католицькі громади, відродилося плюралістичне громадянське суспільство. А на містах-мільйонерах Харкові та Дніпропетровську досі лежить російський відбиток, що вирізняється пануванням строго організованих в ієрархічному плані промислових кланів на тлі широкої соціальної пасивності населення.

Узагалі-то версія про неминучий розкол України існує з доби національної революції 1989—1991 рр. Домінувала вона і у зовнішньополітичних коментарях щодо виборів 1994 р. [14], а звідти перейшла до вітчизняної наукової та паранаукової політологічної літератури. У перші роки незалежності Київ не надто втручався у регіональні справи, отже, трапилася нагода погратися версіями периферійного націоналізму (закарпатською, кримською тощо) [15; 16]. У той час, як влучно запримітив філософ і політолог Тарас Возняк зі Львова, йшла головна боротьба за столицю, а, отже, за всю державу [17]. Але "загравання епохи Кравчука закінчилося" і періодично Президент Кучма змушений приборкувати місцевий номенклатурний сепаратизм, направляючи в регіони своїх надійних ставлеників. Вони й розбудовували, зауважив Т. Возняк, абсолютно безперспективну модель державного капіталізму, спертого на адміністративний ресурс і на забезпечену владою монополію.

Однак вибори 1998 р. показали, що український регіоналізм — складніший феномен, аніж просто двоподіл на "націоналістичний захід" і "комуністичний схід". Результати виборів 2002 р. виказали Ярославу Грицаку дуже виразну тенденцію: поділ України на "схід" і "захід" зникає. По тилах комуністів —

південних і східних областях — у 1998, а ще більше у 2002 р. зробили рейди треті партії та сили. Впала колись найбільша фортеця комуністичного сходу — "робітничий Донбас" [18]. Далі український історик покликав на поміч польського політолога Томаша Зарицького, котрий зробив порівняльне дослідження виборчої географії 1990-х рр. п'яти посткомуністичних країн — Чехії, Угорщини, Польщі, Словаччини й України [19]. Поділ на схід і захід не проступає наверх хіба що в Чехії. Зате він дуже виразний внаслідок дії історичних факторів у Польщі, Словаччині й Угорщині. Україна не виняткова своїм мовним, культурним і політичним поділом, бо кожна нація поділена і розвивається за цей рахунок. З усіх європейських держав, може, найкраще порівнювати пострадянську Україну з Італією. Окрім сильного регіоналізму, схожості додає майже поголовна корупція правлячих еліт і традиційно сильна комуністична опозиція, яку будь-що намагаються не допустити до державних постів.

Висновки Т. Возняка, Я. Грицака і Т. Зарицького підсилив і пасіонарний публіцист Микола Рябчук, який від 1992 р. цікавиться існуванням "двох Україн" — україномовної, "габсбурзької", європейської, атлантичної, демократичної та російськомовної, "совкової", євразійської, проросійської, прокомуністичної [20]. Їхне уособлення — у Львові й Донецьку. Навіть у часи найбільшої політичної кризи 1994 р. й найглибшого двоподілу українського суспільства тут чітко проступали обриси великого соціального організму, який можна назвати українською політичною нацією. Вибори 1998 р. переконали, що східні та західні частини українського електорату дивляться на багато речей дуже схоже. У березні 2002 р. опозиція показала, що вона трохи інтелігентніша чи більш везуча за вітчизняних і зарубіжних інтелектуалів.

Загалом в історії, либонь, відверті самогубці не добачали територіальної диференціації політичного простору, що мусить аксіомою відбиватись на здійсненні оптимальної державної регіональної політики, ефективності використання регіональних тенденцій у державотворчому процесі. Про те, як духом регіоналізму просякнута сучасні Сполучені Штати Америки автор мав нагоду спостерігати у штаті Масачусетс під час майже місячного стажування в 1997 р., завдячуючи Раді міжнародних наукових досліджень і обмінів (IREX) [21]. Суттєвою рисою американського менталітету є його локально патріотична зорієнтованість. Пересічному американцеві не притаманне планетарне мислення, він задивлений переважно у свої вузькі внутрішні аспекти і локальні дефініції, наприклад, Нова Англія, Масачусетс, каунті, місто. Місцевий егоцентризм — позитивне явище для мобілізації духовних сил, створення міцних передумов для матеріального процвітання сім'ї, громади, краю.

Отож і на Україні лежить ментальна печать регіональної унікальності внаслідок перетину декількох факторів. По-перше, її обличчя визначає історич-

чна спадщина доволі тривалої співпраці багатьох європейських народів у кожному конкретному регіоні. По-друге, чітко окреслений культурно-цивілізаційний двоподіл "Схід—Захід" на теоретичному рівні спровокував резонансу для першої половини 1990-х рр. версію про неминучий розкол України. Однак парламентські вибори 1998 і 2002 р. показали, що український регіоналізм — набагато складніший феномен, який спокійно допускає безконфліктне існування "двох Україн" — у Львові та Донецьку.

По-третє, наприкінці ХХ — ХХІ ст. проходить кардинальна переоцінка державотворчого потенціалу, виплеканого в певних регіонах. Зокрема, пасіонарні галичани в умовах незалежності поступово втратили самобутнє політичне обличчя. По-четверте, "порізана" регіональними лініями Україна знайшла реалістичне відображення в інтелектуальних колах західної спільноти. Причому проявлено значний інтерес навіть до малопомітних нюансів української ментальності та соціально-побутових деталей на регіональному рівні. По-п'яте, якщо політичний та соціокультурний розвиток українських регіонів під кутом зору традиційної системи цінностей надається до вивчення порівняно легко, то соціально-економічний аспект, виконаний в аналогічному ключі, з нетерпінням чекає сумлінного дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Приходченко Л. Проблеми становлення політичного лідерства на регіональному рівні (на прикладі Південного регіону): Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл. — Київ, 2002. — С. 11.
2. Колісник Ю. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992—1999 рр.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Київ, 2001. — С. 8.
3. Kulyk V. Revisiting a success story: Implementation of the recommendations of the OSCE High Commissioner on national minorities to Ukraine. 1994—2001. — Hamburg: Core, 2002. — 145 p.
4. Кравченко П. Інтеграція вітчизняного культурно-історичного досвіду в сучасну українську державотворчу концепцію (Соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. — Київ, 2001. — С. 18.
5. Кобута С. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988—1999 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Чернівці, 2001. — С. 14.
6. Бусленко В. Становлення і трансформація політичних інституцій західного регіону України в 90-х роках ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Чернівці, 2002. — С. 19.
7. Jalta — ein verarmtes Paradies //Neue Zürcher Zeitung. — 2001. — 5 Mai. — S. 71.
8. Див. сайт корпорації: www.msnbc.com (16 лютого 2001 р.).
9. Franchetti M. Killer dolphins help children //The Sunday Times. — 2000. — 22 October.

10. McKie R. Persecuted Ukraine scientists appeal for help from West //The Guardian. — 1999. — 12 December.
11. Holdsworth N. Big in... Donetsk //The Guardian. — 1999. — 15 January.
12. Wo hört Europa auf //Neue Zürcher Zeitung. — 2003. — 7 January.
13. Кучеренко Т. Регіональний фактор у політичному процесі України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — Київ, 2002. — С. 10-11.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций /Пер. с англ. — Москва: АСТ, 2003. — С. 255-259.
15. Tkachuk V. The Crimea: chronicle of separatism (1992—1995). — Kyiv: Ukrainian Center for independent political research, 1996. — 173 p.
16. Майборода О. "Політичне русинство". Закарпатська версія периферійного націоналізму. — Київ: Нац. ун-т "Кієво-Могилянська академія", 1999. — 26 с.
17. Возняк Т. "Проект Україна". Підсумки десятиріччя //І. — 2000. — Ч. 18: Україна, Росія, Білорусь: три проекти. — С. 60-86.
18. Грицак Я. Двадцять дві України //Критика. — 2002. — Ч. 4. — С. 3-6.
19. Zarycki T. The New Electoral Geography of Central Europe. Comparative study of regional political cleavages in Czech Republic, Hungary, Poland, Slovakia and Ukraine. — Lund-Warszawa, 1998.
20. Див.: Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого нациєтворення. — Київ: Критика, 2000. — 304 с.; Його ж. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і "розбудова держави". — Київ: Критика, 2000. — 272 с.
21. Офіційний сайт Р. Сто вражень з Америки. — Ужгород: Мистецька лінія, 2001. — 60 с.